

ХРОНОТОПНІ ВИМІРИ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ

Л. М. Димитрова

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
dymytrovaludmila@gmail.com*

У статті показано, що екстраполяція природничої термінології на явища біосоціального порядку, застосування досягнень точних наук при аналізі людських спільнот підтверджують тезу про «міждисциплінарний» характер сучасного наукового знання, про перманентне розширення його обріїв.

Доведено, що час і простір органічно поєднані між собою, оскільки являть собою два аспекти однієї і тієї ж матриці, завдяки якій свідомість організує утворення уявлень про оточуючий світ. Синтез часу і простору знайшов вияв в понятті «хронотоп», запропонованому вченим М. Бахтіним, яке широко використовується нині в науці. Зазначено, що у понятті «хронотоп» виражений внутрішній зв'язок сприйняття простору і часу, це поняття являється невід'ємною основою адекватного реаліям буття бачення світу. В соціальній філософії традиційно поняття хронотопу є одним з фундаментальних, адже досягнути філософський сенс історичних феноменів можливо лише через часово-просторові виміри, через темпоральний і географічний, або, як нині зазвичай формулюють, ландшафтний аналіз.

Показано, що зв'язок ландшафту і культури, стереотипу поведінки певних людських спільнот в географічних умовах знаходить відображення в «просторовій поведінці», формує специфічне світосприйняття. Зазначено, що цей методологічний засіб сприяє виділенню окремих типів культур, наприклад, «сільської», «напівміської», «міської» тощо.

Продемонстровано, що ситуація в соціально-філософських студіях, яка склалася протягом останнього часу, внесла певні корективи до традиційного категоріального апарату, усталеного як в межах філософської інтерпретації історії, так і в філософському «лексиконі» взагалі, а також до змісту і методик темпорального аналізу, і напряду пов'язаного з фундаментальною проблемою фазисності історичного руху та його хронотопних вимірів.

Ключові слова: хронотоп, ландшафт, простір, час, формація, цивілізація.

CHRONOTOPUS MEASUREMENTS IN SOCIO-PHILOSOPHICAL PARADIGM

L. Dymitrova

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
dymytrovaludmila@gmail.com*

In the article is showed that extrapolation of the terminology on the natural biosocial phenomena order, applications of science in human communities in analysis confirms a thesis of «cross-disciplinary» nature of modern scientific knowledge, the permanent expansion of its horizons.

It is proved that note and space are combined, because they are two aspects of common matrix due to it the sense organizes imagination of surround world. Syntheses of time and space were founded in conception «chronotopus», which was offered by scientist M. Bakhtin and that is rather widely used in the science. It is shown that «chronotopus» conception expresses inside connection of understanding time and space. This conception is an integral idea for adequate reality of existence. «Chronotopus» in social philosophy. Thus, to understand philosophical sense of historical phenomenon is possible just via time-space measurement, via temporal, geographical or as now forming- landscape analysis.

It is shown that the connection of landscape and culture, manner of some people group behavior in some geographical conditions can be displayed in «space behavior» and forms specific outlook. Such methodological mode favors to separate different type of cultures, for example, «village», «semi urban», «urban» as well.

It is demonstrated that situation in social-philosophical spheres, which was founded within last time brought some corrections to traditional categorical apparatus. It was accepted in philosophic in-

terpretation of history and in philosophic «lexicon» in general, and also to the context of content, method of temporal analysis, which directly connected with fundamental problem of phases of historical movement and its «chronotopus» measurements.

Keywords: chronotopos, environment, space, time, formation, civilization.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Екстраполяція природничої термінології на явища біосоціального порядку, застосування досягнень точних наук при аналізі людських спільнот вкотре ілюструють тезу про «міждисциплінарний» характер сучасного наукового знання, про перманентне розширення його об'єктів.

Так, доказом того, як кардинально змінюються погляди на певний об'єкт, може слугувати ньютонівська механіка, запропонована якою схема не визнає поняття «до» чи «після», для неї час події не є важливим. Нові методологічні принципи дають можливість зрозуміти, що зворотність і жорстка детермінованість явищ і подій в історії є лише випадковістю в загальному русі. І навпаки, незворотність і випадковість являються загальним правилом. Відбувається процес, охарактеризований вітчизняним вченим В. Вашкевичем: «Нові тенденції в розробці проблеми визначення смислотворюючого відношення до історії пов'язані з питанням про можливість самовизначення індивіда в історичному процесі. Не тільки світські, а й геоцентричні картини світу стають все більше антропоцентричними. Увага здебільшого акцентується на необхідності активного ставлення індивіда до соціального існування в усіх його хронотопних проявах: до минулого, сучасного та майбутнього. Систематично здійснюються спроби окреслити цінності життя сучасної людини, повернути їй надію, яка була втрачена в процесі секуляризації культури» [3].

З огляду на це варто зазначити, що в межах полісемічності, але не виходячи за її рамки, велась і ведуться пошуки методологічних підходів, гносеологічних засад соціально-філософських студій, де поєднуються часові і просторові параметри, атрибутивні соціальному буттю. Систематизація та подальша розробка цих підходів і є метою даної статті.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Темпоральні параметри необхідно застосовуються в руслі загального гносеологічного процесу, в якому напрацьовані різні методиками. До числа таких методологічних підходів до часових вимірів людської історії відносяться діахронія і синхронія. Ще в позаминулому столітті культурологом М. Я. Данилевським було помічено, що в процесі дослідження різних народів і культур порівняння їх в одночасовому вимірі не має сенсу, воно не може привести до бажаного результату: порівнювані народи, як правило, знаходяться на різних рівнях розвитку, вони «різновікові» [9, 113].

З цього приводу більше чим через століття висловився і Л. М. Гумільов, якого також зацікавили можливості відтворення адекватної картини історичного буття людства за допомогою темпоральних характеристик, зазначивши, що синхронічне порівняння таке ж безглузде, як і порівняння дитини, студента і професора [7, 712].

Час і простір органічно поєднані між собою, це суть два аспекти однієї і тієї ж матриці, завдяки якій свідомість організує утворення уявлень про оточуючий світ. Синтез часу і простору знайшов вияв в понятті «хронотоп», запропонованому вченим М. Бахтіним [1], яке широко використовується нині в науці. У понятті «хронотоп» виражений внутрішній зв'язок сприйняття простору і часу, це поняття являється невід'ємною основою адекватного реаліям буття бачення світу. В соціальній філософії традиційно поняття хронотопу є одним з фундаментальних, адже досягнути філософський сенс історичних феноменів можливо лише через часово-просторові виміри, через темпоральний і географічний, або, як нині зазвичай формулюють, ландшафтний аналіз.

Проблема географічного середовища і його ролі в історичних процесах, поряд з темпоральною, формулюється як проблема «місце розвитку» суб'єктів історії. Ландшафт входить в повсякденне життя людей як один з його вирішальних факторів, детермінуючих параметри їх існування елементів.

Розуміння зв'язку між характером ландшафту та рівнем розвитку людських спільнот, що перебувають у його межах, має давню історію. Вже в епоху Античності на факт наявності такого взаємозв'язку звертали увагу і «батько географії» Страбон, і історики Геродот і Полібій. Наступні етапи розвитку науки висунули цілу плеяду вчених, які обстоювали думку про об'єктивні процеси формування людських спільнот у взаємодії з природними умовами.

Нові підходи до проблеми «місцерозвитку» запропонувала так звана «географічна школа», яка в наукових реаліях дев'ятнадцятого століття об'єднала в своє коло таких впливових та відомих дослідників, як Г. Т. Бокль, О. Ренан, І. Тен та інші [2; 10; 11]. Представники «географічної школи» вивчали дію цілого комплексу географічних факторів, таких, наприклад, як

клімат, ґрунт, наявність та склад корисних копалин, вплив космічних процесів, на різноманітні параметри людського буття.

Формування сучасних підходів до проблеми ландшафту значною мірою може завдячувати результатам, що їх одержали прихильники західної «географічної школи». Так, ще на початку дев'ятнадцятого століття в класичній німецькій філософії усталилася думка про «особливу» природу німецького народу (Фіхте, Гегель), яка формується під впливом природного оточення і є наслідком специфічно німецького довкілля.

Таку позицію поділяв і О. Шпенглер, який пояснював, наприклад, інертність та покірність росіян рівнинними умовами оточуючого їх ландшафту, степовим «пейзажем».

Показовою в цьому плані стала і книга «Німецький характер», яка вийшла друком в 1954 році в Бонні. В цій праці наголошується теза про те, що поява на світовій арені нових народів та їх активність (що пізніше в концепції Л. Гумільова отримала назву етногенезу), являється природним фактом природної історії.

Ландшафт з усіма його компонентами є «життєвим простором» народу. Ландшафт впливає на етнос, але цей вплив відбувається лише на рівні фенотипу, не втручаючись в генетичний механізм. Інакше кажучи, ландшафт змінює тільки «екстер'єр», не зачіпаючи «інтер'єр» етносу.

В такому контексті поняття ландшафту набуває дещо метафізичного змісту, образно сформульованого як «genii locis», тобто «геній місця» в 20-х роках дослідником М. Анциферовим, де ландшафт утворює особливу духовну ауру, яка впливає на людей, що живуть у ньому.

Відомий вчений Г. Д. Гачев [5], вивчаючи цю проблему, вносить до розуміння категорії ландшафту поняття «національного космосу» як способу усвідомлення світу в менталітеті народу.

Зв'язок ландшафту і культури, стереотипу поведінки певних людських спільнот в географічних умовах знаходить відображення в «просторовій поведінці», формує специфічне світосприйняття. Цей методологічний засіб сприяє виділенню окремих типів культур, наприклад, «сільської», «напівміської», «міської» тощо. Проблемі співвідношення людини і ландшафту присвячені дослідження відомого американського географа, біхевіориста Дж. Голда, для якого ландшафт – це композиція місць, наділених смыслом, що дана не тільки зорово, а всім органам відчуття.

Ландшафт досягається не якимось спеціалізованим духовним органом, але всією особистістю, зазначає Дж. Голд. В фундаментальній праці «Психологія і географія: основи поведінкової географії», що вже стала класичною, Дж. Голд проводить найсучасніше дослідження проблеми ландшафту. Він охоплює велике коло питань, які стосуються співвідношення раціонального та ірраціонального в системі людина - географічне середовище.

Дж. Голд зауважує: «Буває, що ми майже рабськи реагуємо на прояв середовища, а в інших випадках приймаємо занадто обережні ... рішення. Біхевіориста цікавить повний спектр наших реакцій – від підсвідомих імпульсів до дій, які продиктовані усвідомленою необхідністю» [6, 28].

Сама по собі така дисципліна як поведінкова географія для соціальної філософії і не представляла б особливого інтересу, якби не її «синтетичний» характер, тісний зв'язок з соціологічними науками, психологією, антропологією, етнографією тощо, тобто з комплексом наук, які сприяють створенню загальної картини буття людських спільнот.

Розуміння ландшафту для Дж. Голда є досить багатограним: в опис аспектів співвідношення людини і географічного середовища він відносить такі моменти, як емоції, мотивації, соціокультурний фактор, мікропростір та ін. Дж. Голд фіксує і таку рису ландшафту, як його структурність: «Ландшафт складається з трьох елементів і матеріально відчутних форм даної території, як природних, так і створених самою людиною... видимих процесів людської діяльності в ландшафті, а також значень, абстрактних символів, якими його наділяє свідомість людини» [6, 139].

Особливу роль в становленні і розвитку поняття ландшафту відіграли новітні етнологічні дослідження. Ця лінія наукового пошуку отримала подальшу конкретизацію і в теорії етногенезу, запропонованій Л. М. Гумільовим.

Відтак, проблема часу – простору в соціально-філософській парадигмі посідає значне місце, сприяючи формуванню органічної наукової картини, яка є адекватною історичним реаліям: «Як основні виміри буття людини, час і простір фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності... Серед філософів здавна існують різні погляди на фундаментальну структуру Всесвіту, вимір, в якому відбуваються події. Другі (Г. Лейбніц, І. Кант) вважали, що час не позначає будь-якого реального виміру, через який «рухаються» об'єкти чи події, а є інтелектуальною концепцією (разом із простором і числами), що дозволяє людині встановити послідовність подій і порівняти їх. Концептуально час володіє єдиною загальною властивістю – він постульований, умовний, придуманий людиною. Універсальною властивістю часу є його нерозривний зв'язок із простором ... » [12, 39].

В методологічному плані на сьогодні ця проблема є досить розробленою, чому сприяли і наукові дослідження, які велись в її межах протягом двох останніх століть.

Але не менш важливими для розуміння історичних процесів стає питання про виділення з загального плину часу окремих етапів, моментів, циклів тощо. Підходи до цієї періодизації, які були зафіксовані ще в міфах і підтверджені сучасною наукою, мають, так би мовити, «планетарний» характер, і охоплюють півторатисячолітні геологічні епохи.

Звичайно, охопити такі епохи в часі можливо лише за умови абстрагованості, віддаленості від них. Але існує й інша періодизація, яка базується на більш «доступних» для людського сприйняття часових одиницях, на інших параметрах, які характеризують загальноісторичний процес. Це так звані «формаційний» та «цивілізаційний» підходи, в основу яких закладені протилежні принципи аналізу явищ і феноменів людського буття.

Стосовно формаційної схеми, то вона має давні корені в західній традиції, більше того, вона є для неї органічною, адже формаційна «п'ятичленка» втілює визнання неможливості відтворення античного архетипу політико-історичного мислення при явному прагненні його досягти. Це в певному роді є стремління «віднайти» мільтонівський «втрачений рай» з його первісною гармонією людини і природи та конкретністю і ясністю міжлюдських відносин і стосунків.

Лише в епоху Відродження в повній мірі проявилась «байдужість» мислителів до багатьох запитань, які до того вважалися концептуальними і були в центрі уваги за доби Античності.

Власне, це явище стає зрозумілим з огляду на той факт, що процес відродження античних культурних і моральних орієнтирів, тобто «Ренесансу», багато в чому носив показний характер, залишаючись за своєю суттю чисто «мімесичним» в аристотелівському сенсі.

Тому феномен історії як такої в епоху Відродження не розроблявся з тим належним «пієтетом», з яким до нього ставилися античні мислителі. Прагматизм нових суспільних відносин виявився також і в тому, що сутність історичних процесів як така мало цікавила ренесансних філософів, їх більше хвилювали різні форми влади та їх переваги однієї перед іншою.

Тому недаремно саме ренесансним гуманістам належить авторство простої схеми, в яку вміщалася вся людська історія «від Адама і Єви», так званої «трихотомії». Відчуваючи себе прямими духовними нащадками і спадкоємцями ідеалів доби Античності, вони не могли також не відчувати різниці між своїм ідеалом та його втіленням в реальному житті: «Трихотомія» – це тричленний комплекс, який описує уявлення про історичні епохи. Перший етап періодизації згідно принципу трихотомії – це епоха Античності, час світлого гармонійного буття людства. За ним наступає час «темного» Середньовіччя, після якого настає повернення забутих і занедбаних моральних і культурних цінностей і орієнтирів, відродження світла і гармонії в ренесансній добі [8].

Відчуваючи себе на «вершині» нового «золотого віку», але й передчуваючи при цьому його неминучу загибель, гуманістам Відродження нелегко було уникнути спокуси і не перетворити параболічний вираз трихотомії на синусоїдний. Саме в такому контексті і інтерпретувала історичний рух взірцева за ренесансними критеріями концепція історичного колообігу (циклізму), запропонована Дж. Віко [4].

У спрощеному вигляді в графічному виразі історичної свідомості парабола символізувала скорше аксіологічний аспект історичного руху, тоді як синусоїда – перехрещення емпіричного та трансцендентального.

Параболічний вираз трихотомії не став науковим фактом, за ним не стояло жодних історичних реалій, через це він залишився лише втіленням і концентрованим уособленням духовних настроїв, загальної духовної атмосфери епохи Ренесансу.

Таким чином, перша спроба звернутися до глибоких соціально-філософських узагальнень високого рівню абстракції, відтворити античні світоглядні критерії та архетипи виявилася в загальних рисах невдалою. Але вже на початку сімнадцятого століття в суспільному менталітеті утверджується думка про те, що світ не загинув остаточно, як очікувалось, а скоріше, навпаки: бурхливий розвиток науки породжує віру в нескінченний приріст знань про оточуючий світ, і, як закономірний наслідок цього приросту, в нескінченність прогресу. Отже, в філософському розумінні історичного процесу на цьому етапі в природничих науках і в філософській рефлексії починають співіснувати дві інтерпретації розвитку людства – так звані лінійна і нелінійна.

Як слушно зауважив з цього приводу вже цитований нами А. Я. Гуревич, не можна не погодитися з тим фактом, що, досліджуючи закономірності динаміки суспільств, в багатьох випадках можна побачити і динаміку кола (як графічного відтворення в межах певного історичного періоду принципів структур, характерних для всього даного цивілізаційного шляху), так і ліній, не лише з точки зору самоідентифікації цих суспільств, що розвиваються, а й таких, що проходять в цьому історичному русі якісно відмінні від інших етапи [8].

Стосовно ж формаційної схеми, широта її подальшого застосування продемонструвала, що воно «...багате на спрощення, невиправдані зближення різнорідних і різноякісних соціальних систем і мало обґрунтовані генералізації. Це... ігнорування самої сутності історичного процесу – історії людей» [8].

Отже, закладені за Ренесансної доби засади формаційного підходу згодом були розгорнуті, на певний час ставши ледь чи не єдиним засобом періодизації історичного буття, певним «методологічним імперативом».

Останнім часом все частіше формаційна теорія піддається сумніву, стають очевидними її методологічна обмеженість і недосконалість. Зрозуміло, що такий складний і багатогранний феномен і процес, як людська історія, не може бути повноцінно та адекватно відображений за допомогою деякої абстрактно-універсальної метаметодики, тим більше за умови, що історичні ритми в деякій мірі сполучені з умовним формаційним поділом.

Тому дискусії, які з цього приводу точаться протягом останнього часу в філософській, політологічній і соціологічній літературі, носять досить інтенсивний характер, і це є цілком закономірним явищем, яке пов'язане не тільки з прагненням наукової об'єктивності і всеохватності, а й з бажанням вивільнитись з-під влади догматичних уявлень та вульгарно-соціологічного редукаціонізму.

ВИСНОВКИ

Відтак, вважаємо за доцільне зробити наступні висновки: формаційна схема історії – це відображення лише однієї сторони історичного процесу. Сучасна наука неспростовно довела, що в історичному русі людства, взятому в глобальному масштабі, пріоритетно простежується саме первинність цивілізаційного і вторинність формаційного підходів, який у багатоманітному людському історичному бутті керується головним чином тільки виробничими відносинами, залишаючи в тіні всі інші, не менш, якщо не більш, важливі сторони людського буття.

На відміну від формаційного, цивілізаційний, етнологічний підходи послуговуються зовсім іншими принципами в побудові моделі людського буття та історії. Згідно цього підходу, населення кожної території йде своїм неповторним історичним шляхом, і на подальшу долю народу, або, як нині детермінує сучасна наука, етносу, кардинальний вплив справляють первинні фактори довкілля – космічне випромінювання, характер ландшафту, клімат, наявність корисних копалин, сама природа етносу, що знаходить прояв в таких його рисах, як вікові параметри, стереотип поведінки, етнопсихологія, а також зовнішні та внутрішні обставини.

Від комплексу цих факторів, від їх взаємодії і залежить подальша доля етносу: чи прискориться, чи уповільниться, чи зовсім припиниться його розвиток (до речі, поняття етносу значно ширше за поняття як цивілізації, так і, тим більше, формації). Отже, ситуація в соціально-філософських студіях, яка склалася протягом останнього часу, внесла певні корективи до традиційного категоріального апарату, усталеного як в межах філософської інтерпретації історії, так і в філософському «лексиконі» взагалі, а також до змісту і методик темпорального аналізу, на пряму пов'язаних з фундаментальною проблемою фазисності історичного руху та його хронотопних вимірів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* / Бахтин М.М. // Бахтин М.М. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.* – М. : Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
2. Вашкевич В. М. *Логіка та методологія науково-пізнавальної діяльності* / В. М. Вашкевич // *Гілея : Зб.наук.праць.* – 2000. – Вип. 40 (№ 10). – С. 93–100.
3. Вико Дж. *Основания новой науки об общей природе наций* / Дж.Вико. – М. : Рефл-бук, 1994. – 628 с.
4. Гачев Г. Д. *Национальные образы мира : Космо-Психо-Логос* / Г. Д. Гачев. – М. : Прогресс-культура, 1995. – 480 с.
5. Голд Дж. *Психология и география: основы поведенческой географии.* – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
6. Гумилев Л. Н. *Древняя Русь и Великая степ* / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – 766 с.
7. Гуревич А. Я. *Теория формаций и реальность истории* / А. Я. Гуревич // *Вопросы философии.* – 1990. – № 11. – С. 30–42.
8. Данилевский Н. Я. *Россия и Европа.* / Н. Я. Данилевский. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – 816 с.

9. Халамендик В. Б. Час і простір в п'єсі Івана Кочерги «Майстри часу» / В. Б. Халамендик // Гілея: Зб.наук.праць. – 2011. – Спецвипуск. – С. 238–244.

REFERENCES

1. Bahtin, M. M. (1975) *Formy vremeni i hronotopa v romane. Ocherki po istoricheskoi poetike. Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznyh let.* Moskva : Hudozhestvennaya literatura, 234–407.
2. Vashkevich, V. M. (2000) *Logika ta metodologiya naukovovo-piznaval'noji diyal'nosti.* Gileya : Zb. nauk. prac', v. 40 (10), 93–100.
3. Viko, Dzh. (1994) *Osnovaniya novoi nauki ob obschei prirode nacji.* Moskva : Refl-buk.
4. Gachev, G. D. (1995) *Nacional'nye obrazy mira : Kosmo-Psiho-Logos.* Moskva : Progress-kul'tura.
5. Gold, Dzh. (1990) *Psihologiya i geografiya: osnovy povedencheskoi geografii.* Moskva : Progress.
6. Gumilev, L. N. (1989) *Drevnyaya Rus' i Velikaya step.* Moskva : Mysl'.
7. Gurevich, A. Ya. (1990) *Teoriya formacii i real'nost' istorii.* Voprosy filosofii, № 11, 30–42.
8. Danilevskii, N. Ya. (2008) *Rossiya i Evropa.* Moskva : Institut russkoi civilizacii.
9. Halamendik, V. B. (2011) *Chas i prostir v p'esi Ivana Kochergi «Maistri chasu».* Gileya : Zb.nauk.prac', specvypusk, 238–244.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2014 р.